

УДК 81-115 [811.111+811.161.2]

МЕТАФОРИЧНІ МОДЕЛІ ОРНІТОНІМІВ У РІЗНОСТРУКТУРНИХ МОВАХ

Басиров Ш. Р.

Донецький національний університет

У статті на словниковому матеріалі досліджується семантика вторинних найменувань орнітонімів у різноструктурних мовах. Виявляються метафоричні моделі орнітонімів і встановлюються ознаки, що покладені в їх основу.

Ключові слова: орнітонім, семантика, метафорична модель, продуктивність, різноструктурні мови.

В статье на словарном материале исследуется семантика вторичных наименований орнитонимов в разноструктурных языках. Выявляются метафорические модели орнитонимов и устанавливаются признаки, положенные в их основу.

Ключевые слова: орнитоним, семантика, метафорическая модель, продуктивность, разноструктурные языки.

The paper studies the semantics of secondary nomination ornithonyms, based on dictionary material, in languages with different structures. The metaphorical models of ornithonyms have been defined and features, which form their basis, have been found out.

Key words: ornithonyms, semantics, metaphorical model, efficiency, languages with different structures.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими завданнями. Важливу роль у творенні лексичних одиниць відіграє вторинна номінація, тобто використання вже існуючих у мові номінативних засобів у новій для них номінативній функції [1, с. 129]. Способи вторинної номінації розрізняються відповідно до мовних засобів, що використовуються для створення нових назв, і від характеру співвідношення "ім'я – реальність" [5]. Закономірності вживання слів розглядаються у лінгвістиці через взаємодію трьох рівнів: навколишнього світу, мислення (змісту) та мовних форм (вираження) [1, с. 12].

Види вторинної номінації відзначаються асоціативним характером людського мислення. В актах вторинної номінації встановлюються асоціації за схожістю або за суміжністю між деякими властивостями елементів позамовної сфери, що відображаються в значенні назви, і властивостями нового позначуваного, що іменується шляхом переосмислення цього значення. Асоціативні ознаки, які актуалізуються в процесі вторинної номінації, можуть відповідати компонентам значення, що переосмислюється, а також таким смисловим ознакам, які співвідносяться з фоновим знанням носіїв мови про певну реалію або внутрішню форму значення [7; 11].

Незважаючи на постійний інтерес мовознавців до внутрішньої форми слова та метафори на матеріалі різних тематичних груп лексики [6; 7; 11], в тому числі й орнітонімів [2; 3; 4; 8], ракурс її дослідження в міжмовному зіставленні не представлений, хоча необхідність саме такого підходу є важливим завданням.

Пропонована стаття спрямована на виявлення універсальних і унікальних метафоричних моделей у сфері лексики на позначення птахів (орнітонімів).

Аналізовані орнітоніми були отримані шляхом суцільної вибірки зі словників різних типів (тлумачних, перекладних, спеціальних) германських (англійської, німецької), слов'янських (української, російської), тюркських (азербайджанської) мов.

2. Метафоричні моделі орнітонімів. Метафоризація орнітонімів у зіставлюваних мовах відбувається двома шляхами: 1) на основі семантичних змін у словах; 2) через установлення зв'язку між людиною, предметами, явищами об'єктивної дійсності і виявленими якостями, властивостями птахів. Аналіз цих шляхів дозволив виокремити у сфері орнітонімів низку метафоричних моделей, які можна згрупувати таким чином.

2.1. Першу групу метафоричних моделей складають метафоричні орнітоніми пов'язані з характеристикою людини, її зовнішністю, якостями тощо. Сюди належать такі типи метафоричних переносів (див. далі 2.1.1 – 2.1.9).

2.1.1. Характеристика птаха – характеристика людини Метафоричні переноси ґрунтуються на певних властивостях птахів (жадібність до їжі; задержуватість; активність у певний час доби; особливості пересування, руху (частиною тіла) тощо). Пор.:

(1) англ. *cock* зоол. 'півень'; розм. 'задержувата людина' (← півень має задержуватий норов); аналогічно: росн. *перен.* розм. 'Про задержувату людину', 'забіякакр. *півень* розм. 'Про задержувату й запальну людину'; азерб. *хоруз* 'півень'; розм. перен. 'Про задержувату й запальну людину';

(2) англ. *lark* зоол. 'жайворонок'; розм. 'людина, яка рано встає' (← жайворонок – денний птах, найбільш енергійний вранці); укр. *жайворонок* 'Про людину, в якій фаза найвищої активності припадає на першу половину дня'; аналогічно: рос. *жаворонок*.

Цікаво, що в азербайджанській мові у іменника *qarağay* 'жайворонок' не виявлено аналогічного переносного значення.

(3) англ. *parrot* зоол. 'папуга'; розм. 'Людина, яка повторює слова чи вчинки інших людей' (← папуга повторює слова за людьми); нім. *Paragei (m)* зоол. 'папуга; розм. 'Людина, яка щось копіює або імітує чийсь слова'; укр. *папуга* 'Той, хто не має власної думки й повторює чужі слова'; аналогічно: рос. *попугай*.

В азербайджанській розмовній мові у іменника *tutuquşu* окрім значення 'Той, хто не має власної думки і повторює чужі' існує також лексико-семантичний варіант 'зубрила';

(4) нім. *Pfau (m)* зоол. 'павич; розм. 'Людина, яка величається' (← павич має величну ходу); аналогічно: укр. *павич* 'горда, пихата людина'; рос. *павлин* 'Людина, яка величається';

(5) англ. *owl* зоол. 'сова'; розм. 'Людина, яка пізно лягає спати і відчуває себе бадьоро ввечері' (← сова – нічний птах); аналогічно: рос. *сова* 'Людина, яка вночі відчуває себе бадьорішим, ніж вранці'; нім. *Eule (f)* зоол. 'сова'; розм. 'польовий наглядач' (← птах має нічне бачення);

(6) англ. *magpie* зоол. 'сорока; розм. 'Людина, яка жадібно колекціонує певні речі' (← птах збирає блискучі, яскраві речі у гніздо); нім. *Elster (f)* зоол. 'сорока'; розм. 'грабіжник' (← птах краде їжу із гнізда інших птахів);

(7) укр. *дятел* розм. 'інформатор' (← дятел невпинно стукає по дереву); аналогічно: рос. *дятел* розм. 'інформатор'.

2.1.2. Забарвлення оперення у птаха – колір одягу людини, пор.:

(9) укр. *рябчик* 'морський тільник' (← рябчик має смугасте забарвлення оперення); аналогічно: рос. *рябчик* 'морський тільник';

(10) англ. *penguin* зоол. 'пінгвін'; розм. 'тюремний офіцер, який носить чорно-білу уніформу'; 'монахиня' (← пінгвін має чорно-біле забарвлення шкіри);

(11) укр. *папуга* розм. 'вulgарно одягнена або нафарбована людина' (папуга має різнокольорове, яскраве пір'я).

2.1.3. Забарвлення оперення птаха – колір частини тіла людини, пор.:

(12) нім. *Gimpel (m)* зоол. 'снігур'; розм. 'червоний ніс' (← снігур має червоне оперення).

2.1.4. Забарвлення певної частини тіла у птаха – номінація людини за певним атрибутом своєї зовнішності, пор.:

(13) нім. *Eule (f)* зоол. ‘сова’; розм. ‘короткозора людина в окулярах’ (← сова має забарвлення навколо очей, яке нагадує окуляри у людини).

2.1.5. Частина тіла птаха – частина тіла людини, пор.:

(14) нім. *Geier (m)* зоол. ‘коршун’; розм. ‘Людина із довгим носом’ (← коршун має довгий дзьоб);

(15) укр. *лелека* розм. ‘Людина з довгими ногами’ (← птах має довгі ноги); аналогічно: рос. *цапля* розм. ‘дуже висока довгонога людина’.

Цікаво, що в азербайджанській мові відповідний орнітонім *vağ* ‘чапля’ має інше переносне значення: ‘неуважна, повільна людина’.

2.1.6. Оперення певної частини тіла птаха – поведінка/вигляд людини, пор.:

(16) укр. *сич* розм. ‘похмура, нелюдима особа’ (← через своє оперення на морді сичі мають дуже похмурий вигляд); пор., однак, в азербайджанській мові: *bayquş* ‘сова’ (хижий нічний птах); перен. ‘Людина, яка провіщає щось недобре’; ‘Той, хто любить самоту/унікає інших людей’.

2.1.7. Красивий птах – красива людина, пор.:

(17) укр. *голуб* розм. ‘пестливе називання чоловіка’ (← голуб асоціюється з красою та мужністю чоловіка), *голубка* розм. ‘пестливе найменування дівчини’ (← голубка асоціюється з красою дівчини/жінки);

(18) укр. *сокіл* розм. ‘юнак або чоловік, який відзначається красою, сміливістю’ (← сокіл асоціюється із швидкістю, силою, спритністю і красою); аналогічно: рос. *сокол* розм. ‘юнак або чоловік, який відзначається красою, сміливістю’; азерб. *qizilquş* ‘сокіл’; перен. ‘Про людину, яка відзначається красою, сміливістю та завзятістю’. Додамо, що в азербайджанській мові у цього орнітоніма розвинулось також значення ‘людина, яка має гострий зір’.

2.1.8. Спів птаха – спів/голос людини, пор.:

(19) англ. *canary-bird* зоол. ‘канарка’; розм. ‘співачка’ (← канарка має мелодійний голос);

(20) нім. *Goldamsel (f)* зоол. ‘іволга’; розм. ‘відома співачка’ (← іволга має гарний спів);

(21) укр. *соловей* розм. ‘Людина, яка має гарний, переважно високий голос’ (← соловей має гарний голос); аналогічно: рос. *соловей* розм. ‘Людина, яка має гарний, високий голос’; азерб. *bülbül* ‘соловей’; перен. ‘Людина з красивим голосом’.

2.1.9. Спів птаха – мовленнєва діяльність/поведінка людини, пор.:

(22) англ. *nightingale* зоол. ‘соловей; вор. жарг. ‘інформатор поліції’ (← чудовий спів солов’я асоціюється з важливою інформацією, якою певна людина таємно забезпечує поліцію);

(23) нім. *Elster (f)* зоол. ‘сорока’; розм. ‘базіка’ (← сорока має характерний спів, схожий на базікання); укр. *сорока* розм. ‘Про надмірно балакучу людину’ (← через голосний стрекіт сороки);

(24) нім. *Lachtaube (f)* зоол. ‘горлиця’; розм. ‘Людина, яка сміється у неналежному випадку’ (← крик горлиці нагадує підсміювання);

(25) нім. *Spottdrossel (m)* зоол. ‘пересмішник’; розм. ‘Людина, яка насміхається над іншими’ (← пересмішник імітує звуки та голоси інших птахів); аналогічно: рос. *пересмешник* (розм.);

(26) рос. *канюк* розм. ‘людина, яка набридливо канючить’ (← канюк-птах має крик, який нагадує плач); пор., однак, в азербайджанській мові: *sar* ‘канюк’; перен. ‘хижак’.

2.2. Другу групу метафоричних моделей складають МО, пов’язані з характеристикою транспортних засобів, приладів тощо. Сюди належать такі типи метафор (див. далі 2.2.1–2.2.7).

2.2.1. Спосіб пересування птаха – назва транспортного засобу, пор.:

(27) англ. *albatross* зоол. ‘альбатрос’; ‘літак-амфібія для порятунку людей, які тонуть’ (← плаваючий морський птах, який більшу частину життя проводить в океані/морі);

(28) нім. *Adler (m)* зоол. ‘орел’; розм. ‘літак’ (← орел рухається у повітрі з розставленими крилами і нагадує повітряний літак).

2.2.2. Швидкий рух птаха – швидкий рух приладу:

(29) англ. *swift* зоол. ‘стриж’; ‘мотовило для розмотування пряжі в мотки’ (← мотовило швидко розмотується подібно до швидкого польоту стрижа).

2.2.3. Колір оперення птаха – колір транспортного засобу, пор.:

(30) англ. *black-bird* зоол. ‘чорний дрізд’; арм. сленг ‘військовий літак’ (← матове чорне забарвлення дрозда);

(31) рос. *канарейка* вор. жарг. ‘поліцейська машина жовтого кольору’ (← жовте забарвлення канарки).

2.2.4. Частина/форма тіла птаха – технічний прилад, пор.:

(32) англ. *stilt* зоол. ‘ходуличник’; розм. ‘жердина для опори будівлі над землею або водою’ (← птах *ходуличник* має довгі ноги, які схожі на опори);

(33) нім. *Kranich (m)* зоол. ‘журавель’; розм. ‘кран для підняття важких предметів, який використовували у давнину’ (← журавель має довгі ноги та довгий дзьоб, які геометрично нагадують кран для підйому вантажу), аналогічно: англ. *crane* зоол. ‘журавель’; розм. ‘висока машина, яку використовують будівельники для підняття важких матеріалів’;

(34) укр. *гусак* розм. ‘різновид крана з водою’ (← кран з водою зовні схожий на птаха з довгою шиєю); пор., однак, нім. *Hanh (m)* ‘півень’; ‘різновид крана з водою’;

(35) укр. *журавель* розм. ‘довга жердина, приладнана біля колодязя, як важіль для підйому води’ (← нагадує птаха через довгі ноги та шию), аналогічно: рос. *журавль* (розм.);

(36) нім. *Eule (f)* зоол. ‘сова’; розм. ‘щітка з пір’я’ (← птах і щітка мають схожу форму);

(37) укр. *півень* (птах); ‘флюгер’ (← прилад має форму півня).

2.2.5. Форма тіла птаха – транспортний засіб:

(38) англ. *pelican* зоол. ‘пелікан’; розм. ‘водний бомбардувальник для гасіння пожеж’ (← транспортний засіб, що за формою нагадує птаха).

2.2.6. Форма тіла птаха – фігура у спорті, пор.:

(39) нім. *Schwalbe (f)* зоол. ‘ластівка’; спорт. ‘фігура у гімнастиці та балеті’ (← фігура нагадує ластівку у польоті), аналогічно: рос. *ласточка* спорт. ‘фігура у фігурному катанні’.

2.2.7. Спів птаха – шум технічного приладу, пор.:

(40) укр. *півень* тюрем. жарг. ‘радіо в камері’ (← дзвінкий голос птаха, який усіх будить);

(41) укр. *дятел* арм. ‘кулемет’ (← названий солдатами через схожість зі звуками при довбанні птахом дерева);

(42) укр. *дергач* розм. ‘знаряддя для витягування цвяхів’ (← через скрипучий голос птаха); аналогічно: рос. *деркач* розм. ‘знаряддя для витягування цвяхів’.

Висновки. Метафоризація орнітонімів у зіставлених мовах відбувається двома основними шляхами:)а на основі семантичних змін слів;)б через установлення зв'язку між людиною, предметами, явищами об'єктивної дійсності і наявними якостями, властивостями птахів. У сфері орнітонімів виявлено дві групи метафоричних моделей, які, з одного боку пов'язані з характеристикою людини, її зовнішністю, якостями тощо (див. п.п. 2.1.1-2.1.9), а з іншого, з характеристикою транспортних засобів, приладів і т.ін. (див. п.п. 2.2.1- 2.2.7). Метафора часто виражає оцінне ставлення мовця до денотата, а її внутрішня форма актуалізує емотивний тон та оцінку. Конотації метафоричних орнітонімів несуть інформацію, що відбиває не предмет/людину або явище навколишнього світу, а саме відношення до них, певний погляд (див. (11), (21), (23)). Внутрішня форма метафоричних універсально лексикалізованих орнітонімів ілюструє здатність слів створювати спільні образи та виражати однакові поняття, притаманні всім зіставленим або певним мовам (див. (1), (3), (18)). Серед метафоричних орнітонімів зустрічаються національно-марковані моделі, які мають антропометричний характер, їх внутрішня форма – емоційно-забарвлена, зумовлена особливостями світосприйняття, світоосмислення та світооцінки (див. (6); німецький МО у прикладі (5); азербайджанські МО у прикладах (16), (26)).

Література

1. ГакВ. Г. Сопоставительная лексикология (на материале французского и русского языков) / В. Г. Гак – М. : Международные отношения, 1977. – 264 с.
2. ДробахаІ.В. Національно-культурна специфіка назв птахів в українській та німецькій мовах : автореф. дис... канд. філол. наук : спец. 10.02.17 "Порівняльно-історичне і типологічне мовознавство" / І.В. Дробаха – К., 2009. – 20 с.
3. КлепиковаГ. П. Славянские названия птиц / Г. П. Клепикова // Вопросы славянского языкознания, 1961. – С. 106–114.
4. КостинаН. Ю. Названия птиц как специфическая группа слов (на материале русского и английского языков) : автореф. дис. ... канд. фил. наук: спец. 10.02.19 "Теория языка" / Н. Ю. Костина. – Пенза, 2004. – 26 с.
5. Лингвистическийэнциклопедический словарь / [гл. ред. В. Н. Ярцева]. – М. : Советская энциклопедия, 1990. – 685 с.
6. НестеренкоІ. Я. Явища непрямої номінації в українській мові: автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 "Українська мова" / І. Я. Нестеренко – К., 1997. – 17 с.
7. СердюкА. М. Мотиваційна основа назв рослин у первинному і вторинному семіозисі: на матеріалі української, російської, німецької та французької мов : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.15 "Загальне мовознавство" / А. М. Сердюк. – К., 2002. – 20 с.
8. СимаковаО. Б. Лексико-семантическая группа "Орнитонимы" : автореф. дис. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.01 "Українська мова" / О. Б. Симакова. – Орел, 2004. – 28 с.
9. ТелияВ.Н. Вторичная номинация и ее виды // Языковая номинация. Виды наименований. – М.: Наука, 1977. – С. 129-221.
10. Языковая номинация : (Виды наименований) / [А. А. Уфимцева, Э. С. Азнаурова, В. Н. Телия и др.]. – М. : Наука, 1977. – 360 с.
11. ЯненкоІ. В. Структурно-семантична характеристика флоронімів у різноструктурних мовах: автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.17 "Порівняльно-історичне і типологічне мовознавство" / І. В. Яненко. – Донецьк, 2013. – 22 с.